

भारतातील शिल्पकला व चित्रकला

प्रा. बालाजी गंगावणे

विभाग प्रमुख, इतिहास, माऊली महाविद्यालय, वडाळा, ता. उ. सोलापूर
जि. सोलापूर.

प्रस्तावना:-

भारतात प्राचीन कालखंडात कला आणि वास्तुकलेच्या क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात विकास झाल्याचे दिसून येते.भारतातील विविध ठिकाणी जे उत्खनन झाले त्या ठिकाणी आपल्याला कलेचे अवशेष प्राप्त झाले आहेत.त्याचप्रमाणे वैदिक वाङ्मय, पुराणेसवैखानसआगम, मानसर,अत्रीसंहिता,विश्वकर्मा वास्तुशास्त्र,मयमत, समरांगण सुत्रधार इत्यादी ग्रंथावरुही प्राचीन भारतीय कलेची माहिती आपणांस मिळते.राजकीय व धार्मिक कलाविकासात मौर्य, शुंग, सातवाहन, कुशान, गुप्त, वाकाटक, राष्ट्रकूट,चोल, चालुक्य, वर्धन व मोगल या घराण्याचे योगदान फार महत्वाचे आहे.

● कला (Arts)

कला ही मानवाच्या अत्यंत आवडीचा विषय आहे.कला ही माणसाच्या अनुभव व कल्पनेवर अवलंबून असते.मानवी जीवनातील सुखद व आनंदायी अनुभव कलेच्या माध्यमातून प्रकट होतात.कला ही कलाकाराच्या अंतरीक भावना,अनुभव,विचार व कल्पनेवर अवलंबून असते.स्थापत्य,वास्तू,काव्य,शिल्प,चित्र,नृत्य,संगीत इत्यादी प्रकारांना कला असे संबोधतात.व्हेरॉन च्या मते "मानवी शरीराला किंवा मनाला इपयुक्त किंवा आल्हादायक अशा वस्तूच्या निर्मितीसाठी मानव आपल्या कर्तृत्वशक्तीचा जो कौशल्यपूर्ण प्रयोग करतो" त्याला व्यापक अर्थाने कला म्हटले जाते - भारतीय कलावंतांची कलाकृती ही त्याला आलेल्या अनुभवांची प्रतिकृती असते.तसेच कलेची भाषा ही भावनांची भाषा असते.

● शिल्पकला (Sculpture)

प्राचीन शिल्पकलेचा उद्य सिंधू संस्कृतीपासून झालेला होता आणि मौर्य व गुप्तकाळात शिल्पकला भरभराटीस आली.अनेक वेगवेगळ्या रूपात भारतीय शिल्पकलेचा आविष्कार झाला.मुर्ती,मंदिरे,लेण्या,स्तंभ,नाणी,मुद्रा,अलंकर,ांडी,खेळणी इ माध्यमातून शिल्पकलेचा विस्तार झाला.पाषाण,धातू,हिरे,हस्तिदंत,लाकूड,रत्न,माणिक या वस्तूच्या वापर शिल्पकलेसाठी केला,विविध वस्तू,धातू व पाषाणावर केलेले कोरीव काम म्हणजे शिल्प धातुशिल्प,स्थापत्यशिल्प,मुर्तीशिल्प व अलंकरण हे शिल्पकलेचे प्रमुख चार प्रकार आहेत.

** मुर्ती शिल्प -

शिल्पकलेचा मुर्तीशिल्प हा सर्वश्रेष्ठ प्रकार होता.मंदीराच्या उद्या नंतर विविध देव देवतांच्या मुर्ती,धर्म संस्थापकाच्या मूर्ती निर्मितीला प्रारंभ झाला.प्राचीन भारतात हिंदू,बौद्ध आणि जैन मूर्ती तयार करण्यात आल्या.सिंधू संस्कृतीच्या उत्खननात अनेक मुर्ती प्राप्त झाल्या आहेत.सिंधूची नर्तकीची ब्राँझ मूर्ती,तसेच मोहंजोदाडो येथील उत्खननात सापडलेली पाषाणाची पुरुष मुर्ती सापडली आहे.प्राचीनकाळी दशावतार,शिवपार्वती,विष्णू,वराह,कृष्ण,ब्रह्मदेव,सुरय,गंगा,यमुना,देवी,देवता,बुध्दसमहावीर,यांच्या शेकडो मुर्ती कलाकरांनी तयार केल्या आहेत.

गुप्तकाळात शिल्पकलेने वैभवाचे सर्वाच्च शिखर गाठलेले होते.मंदीर,लेण्या,विहार,चैत्यगृह व मूर्तीमधूनशिल्पकला आभिव्यक्त झाली.पाषाण व धातूच्या अनेक मनमोहक मूर्ती तयार करण्यात आल्या देवता,प्राणी,स्त्री,पुरुष,यक्ष,किन्नर,राजा,राणी ऋषीमनी,पशूपक्षी,व्दारपाल व इतर अनेक शिल्पे तयार करण्यात आली.शिव,विष्णू,पार्वती,गंगा.यमुना,गणपती,कार्तिकेय,राम,मृष्ण वामन,वराह,तीर्थकर,महावीर व गौतमबुध्द यांचे असंख्यपुतळे गुप्तकाळात निर्माण झाले.गुप्तकाळातील शिल्पकलेची उदाहरणे पुढील प्रमाणे सागता येतील.

- १) उत्तर प्रदेशातील सुलतानगंज येथील तांब्याची भव्यबुध्दमूर्ती अध्यात्मिकभाव, पारदर्शक वस्त्रे व कुरळे केस प्रेक्षणीय आहेत.
- २) बिहार मधील सारनाथचा बुध्दपुतळा शिल्पकलेचा श्रेष्ठ नमुना आहे. पद्मासन घातलेली बैठी मूर्ती चेह-यावरील तेज, शांत-गंभीर भाव अध्यात्मिक छटा विलोभनीय आहे.
- ३) देवगडची (झांशी) विष्णूमूर्ती वैशिष्ट्ये पूर्ण आहे. शेषशाई विष्णू पडलेले असून त्यांच्या नाभीच्या कमलपुष्पातून ब्रह्मदेवाची उत्पत्ती झाल्याचे दाखविले आहे.
- ४) मध्य प्रदेशातील उद्यगिरी येथे प्रचंड वराहमूर्ती आहे. शरीर मनुष्याचे व मस्तक वराहाचे व दोन मोठ्या दातात विशाल पृथ्वी धारण केलेली ही विष्णूच्या वराह अवताराची मूर्ती आहे.
- ५) बनारस येथे कार्तिकेयाची अप्रतिम मूर्ती आहे.
- ६) देवगडच्या मंदीरात रामकृष्णांच्या अवतारातील विविध प्रसंग कोरले आहेत.
- ७) गोरखपूर येथील पद्मासन घातलेली महावीरांची मूर्ती.
- ८) अजिंठा व वेरूळ लेण्यातील कलात्मक स्तंभ, त्यावरील विविध मूर्ती, निसर्ग, प्राणी आणि हिंदू व बौध्द धर्माचील अनेक प्रसंगाव्दारे उत्तम शिल्पकलेची अनुभूती येते.

● स्थापत्य शिल्प -

स्थापत्य कलेच्या माध्यमातून शिल्पकलेचा फार मोठा विकास झालेला होता. बिहार, स्तूप, चेत्य, मंदीरे, लेण्या व इतर इमारतीच्या भिंती, छत, दरवाजे व स्तंभावर असंख्य शिल्पे कोरली आहेत. त्यात धार्मिक कथा, महावीर व बुध्दाच्या जीवनातील प्रसंग, लौकिक जीवनातील घटना आणि निसर्ग प्राणी देवता व ऋषीमुनींची शिल्पे ह्या वास्तुवर चित्रित केलेली आहे. सांचीचा स्तूप, सारनाथच्या अशोक स्तंभ, काल्याचे चैत्यग्रह वैरुह व अजिंठा लेण्यातील शिल्पे, अमरावतीच्या स्तुपावरील शिल्प, उत्तर भारतातील मंदिराच्या भिंतीवरील शिल्पे, कैलासची हस्ती शिल्पे, खजुराहाच्या मंदीरावरील शिल्पे, राजप्रसाद, मिथून शिल्प, तारोदवी प्रणयीदाम्पत्य, यमुनादेवी, तांडवशिव, महिषासुरमर्दिनी, द्वारपाल, नरसिंहमूर्ती, इंद्रसभा व नर्तकी ही वेरूळ व अजिंठा लेण्यातील शिल्पे, उत्कट सौंदर्य भूती देणारी आहेत.

● अलंकरण -

अलंकार निर्मिती हा भारतीय शिल्पकलेचा उत्तम नमुना आहे. प्राचीन काळापासून हा व्यवसाय प्रगतीपथावर होता. मूर्ती, पुतळे, शिल्पे व चित्रामधून प्राचीन अलंकरणाची कल्पना येते. तसेच उत्खननात भरपूर दागिणे मिळालेले आहेत. सोने, चांदी, तांबे, हिरे, माणिक, मोती, शंख, शिंपले व अन्यवस्तुचे असंख्य दागिणे स्त्रीपुरुष वापरीत. देवतांच्या मूर्तीवरही भरपूर दागिणे होते. कंठमाला, कुंडले, कर्णभूषणे, मुकुट, आंगठ्या, बांगड्या, पेंजन, नथ, कमरपट्टा हे कलात्मक अलंकार शिल्पकलेचे वैभव सांगतात.

● धातुशिल्प -

विविध धातू पासून तयार केलेल्या कलाकृती म्हणजे धातुशिल्प वेगवेगळ्या राजवटीतील नाणी, मुद्रा, ह्या शिल्पकलेचे द्योतक होत्या. नाण्यावर देवतांच्या प्रतिमा, राजाची प्रतिमा, विविध चिन्हे, पदव्या, मजकूर ह्यातून नाण्यातील कलात्मकता प्रकट होते. गुप्ताचा मेहेरौली धातु स्तंभ अशोकाचे सारनाथ येथील स्तंभातून अलौकिक शिल्प प्रकट झालेले आहे.

प्रौतिहासिक काळापासून भारतात चित्रकलेचा विकास होत गेला. प्राचीन भारतात सातवाहन वाकाटक, गुप्त, चालुक्य, राष्ट्रकुट व यादव काळातील चित्रकलेचे अवशेष मिळाले आहेत. प्राचीन काळातील मानवाला इतर कला प्रमाणेच चित्रकला ही अवगत होती. या काळातील मानवाने दगड, प्राण्याची हाडे आणि मातीच्या भांड्यावर सुंदर चित्रकाम केले. भांड्यावर बेल, सिंह, हरीण या प्राण्यांची चित्रे काढील व त्यांना रंगकाम ही करत या शिवाय या काळात गुहेतील भिंतीवर काढलेली हत्ती, गेंडा, रानगवा, घोडा व हरीण या प्राण्यांची चित्रे आणि समूह नृत्याची रंगविलेली चित्रे अत्यंत महत्त्वाची आहेत.

● चित्रकलेचे तंत्र व शैली -

ज्या ठिकाणी चित्रकाम करावयाचे असेल तेथील भिंत तासून सपाट बनविली जाई. सपाट भिंतीवर चिखलाचा लेप दिला जाईल. लेप पक्का होण्यासाठी त्या मध्ये गाईचे शेण, कडवा, गवत, भुसा, तांदळाचा कोंडा मिसळत असत. हा लेप घोटून घोटून गुळगुळीत करीत आणि ओलसर असतानाच चुण्याचे पाणी व लिंबाच्या रसाचे मिश्रण करून त्यावर लावत असत. या पांढ-या रंगावर चित्र काढले जाई. काही ठिकाणी शिलाखंडावर अणकुचीदार दगडाने टाकी लावल्याप्रमाणे टोचून चित्रे काढलेली आहेत. लाल गेरुने चित्रांचे प्रथम रेखाटन केले जात असे व नंतर रंगकाम करण्यात येई. काही ठिकाणी दगडावर कोरीव काम केले व नंतर ते रंगविले आहे.

- **रंग निर्मिती -**

पुराणाश्मयुगीन मानवाने गुहामध्ये रंगीत चित्रे काढली त्यासाठी मानवाने वनस्पती आणि रंगीत मातीपासून तसेच झाडाची पाने, फुले, फळातील गर या पासून रंग तयार केले. हे रंग पाण्यात किंवा प्राण्यांच्या चरबीत कालवून चित्रे रंगविली. रंग चरबीत कालविल्यामुळे तो पक्का आणि टिकाऊ होत असे. चित्रासाठी प्रामुख्याने काळा, पांढरा, लाल, हिरवा, पिवळा, निळा व विटकरी रंगाचा वापर केला.

- **चित्रकलेचे विषय -**

१) गृहचित्रे २) धार्मिक ग्रंथ चित्रे ३) शिकारचित्रे ४) व्यक्तिचित्रे ५) पशुपक्षी व फुले यांची चित्रे (निसर्गचित्रे) ६) सामुहिकनृत्य

- **गृहाचित्रे -**

प्राचीन काळातील मानवाने गुहेत चित्रे काढली आहेत. सिंधु संस्कृतीतील लोकांनाही चित्रकलेची आवड होती. त्यांनी वृक्ष, प्राणी, पाने, मनुष्य यांची चित्रे काढली आहेत.

युद्ध करीत असलेल्या मानवाची चित्रे भीमबेटका येथील गुहांमध्ये आढळतात. सातवाहन काळात शिल्पकले प्रमाणेच चित्रकलेचाही मोठा विकास झाला. अजिंठा लेण्यातील विशाल चित्रे श्रेष्ठ दर्जाची आहेत. अजिंठा लेण्यातील १,२,९,१०,११,१६,१७ व १९ क्रमांकाच्या लेण्यातील रंगचित्रे सुप्रसिद्ध आहेत. त्यात गौतम बुद्धांच्या जीवनातील व जातक कथेतील प्रसंगचित्राचा समावेश आहे. निसर्ग, मानव, प्राणी, पक्षी व धार्मिक प्रसंगाची चित्रे तेथे चित्रित केली आहेत. निसर्ग चित्रण, भावभक्ती, रंगसंगती, बाह्यचित्रण, अलंकार, वस्त्रे, धार्मिकता, लौकिकता, वातावरण निर्मिती व सौंदर्य ही अजिंठा चित्रकलेची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यात जैन, बौद्ध, हिंदू धर्मीय चित्रांचा समावेश आहे.

मध्यप्रदेशातील बाग लेण्यात लौकिक चित्रे, निसर्गचित्रे, रामायणातील चित्रे चित्रित केली आहेत. बाह्यसौंदर्य, अंतरंग व अध्यात्मीकता, सृष्टी, पारलौकिकता व भौतिकता आणि देवता व मनुष्य ह्यांचा सुंदर समन्वय प्राचीन भारतीय चित्रकलेत साधला आहे.

- **ग्रंथाधारित चित्रे -**

यामध्ये ग्रंथातील प्रसंगावरून चित्रे काढली आहेत. हिंदू ग्रंथावरूनही अशी चित्रे काढली आहेत. रामायण, महाभारत सारख्या ग्रंथाचा अनुवाद करून त्यावर चित्रमाला काढलेली आहे. डॉ रामनाथ यांच्या मते सम्राट अकबरांच्या पुस्तकालयात तीस हजार पुस्तके होती की ज्यात शकडो चित्रे चित्रित केली होती.

- **शिकार चित्रे -**

मानव हा प्राण्यांची शिकार करून त्याचे मांस सेवन करीत असे. त्यामुळे मानवाने गुहेत हत्ती, गेंडा, रानगवा, हरीण, घोडा इ. प्राण्यांची शिकार करीत असलेली चित्रे काढली म्हणजेच चित्रात शिकारीचे प्रसंग रंगविले.

- **व्यक्तिचित्रे -**

मुघलसम्राट अकबर यांनी अनेक व्यक्तिचित्रे बनवून घेतली सम्राटाने स्वतःचेच चित्र बनवून घेतले होते व राज्यातील सर्व मोठमोठ्या अधिका-यांना आपले चित्र बनवून घेण्यास सांगितले होते. अशा व्यक्ति चित्रांचा संग्रह करण्यात आला होता.

अकबर यांनी फत्तेपूर सिक्री येथे अनेक वास्तूंमध्ये भिंतीचित्रे काढण्यास प्रोत्साहन दिले. फत्तेपूर येथील रंगमहालाच्या भिंतीवर अजूनही या चित्रांचे अवशेष आढळतात.

- **निसर्गचित्रे -**

सम्राट जहांगीर यांच्या काळात मुख्यतः प्राकृतिक चित्रे काढली गेली. उद्यानाचे चित्र अत्यंत आकर्षक होते. बागेत झाडे, फुले, पक्षी व प्राणी अत्यंत सुंदर पध्दतीने रेखाटले आहेत.

- **सामुहिक नृत्य -**

प्राचीनकाळातील मानवाला नाचगाण्याची आवड होती. शिकार, मासेमारी, पेरणी व कापणी अशा प्रसंगी स्त्री-पुरुष आणि मुले - मुली एकत्रित येत असत. ते वाद्यांच्या तालावर नाचत असत. त्या काळातील मानवाने नृत्य करणा-या स्त्री-पुरुषांची चित्रे काढली. यात सामुहिक नृत्य करणा-याची स्त्री - पुरुषांची चित्रे अधिक आहेत.

अशा प्रकारे प्राचीन काळापासून मध्यमयुगीन काळापर्यंत चित्रकलेच्या विकास झाल्याचे आपणास दिसून येते. शिल्पाप्रमाणेच चित्रकलेत रुपप्रधानते ऐवजी भावना प्रधानतेला महत्त्व दिले.

- **निष्कर्ष -**

भारतात शिल्पकलेचा उदय सिंधुसंस्कृतीपासून (५००० वर्षापूर्वी) झालेला होता. मौय, गुप्त, शुंग, कुशान, सातवाहन काळात शिल्पकलेचा विकास व भरभराट झाली. प्राचीन काळातील राज्यकर्ते हे कलेचे उपासक होते. त्यामुळे त्यांच्या काळात भव्य वास्तु व शिल्पांची निर्मिती झाली. त्या काळी प्रतिभावंत कलाकारांचाही वर्ग निर्माण झालेला होता. म्हणूनच महान कलाकृती निर्माण झाल्या.

प्राचीन काळातील मानवाला शिल्पकलेप्रमाणेच चित्रकलेचे ही ज्ञान होते. चित्रकलेचा उदय जरी सिंधु संस्कृतीच्या काळात झाला असला तरी स्वतंत्र चित्रकलेचा उदय गुप्तकाळात झाला. सातवाहन काळात चित्रकलेचा विकास झाला. मुघल कालखंडात चित्रकला अकबर व जहांगीर यांच्या काळात वैभवाच्या शिखरावर होती तर औरंगजेबाच्या काळात तिचे पतन घडून आले.

संदर्भग्रंथ यादी -

- १) प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती - डॉ. अनिल कठारे, डॉ. विजया साखरे
- २) प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास - पी.जी. जोशी
- ३) मध्ययुगीन भारत - प्रा. गजानन भिडे, डॉ. विजय नलावडे, डॉ. सौ. वैजयंती नाईकनवरे
- ४) भारतीय संस्कृतीकोष - लक्ष्मणशास्त्री जोशी
- ५) संस्कृती चिंतन (हिंदी) - पांडूरंग शास्त्री आठवले
- ६) प्राचीन भारताचा इतिहास - मोरवंचीकर